

НА МЕТІ — СТАЛИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Для забезпечення економічного, соціального, науково-технічного та культурного розвитку України, зокрема у регіональному розрізі, фахівцями НАН України в ініціативному порядку розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку. В її основу покладені ідеї і принципи, ухвалені Конференцією ООН з навколишнього середовища і сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), дев'ятнадцятою спеціальною сесією Генеральної Асамблеї ООН («Ріо+5», 1997 р.) та Всесвітнім самітом зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі («Ріо+10», 2002 р.).

Проект Концепції розроблявся на виконання розпорядження Президії НАН України від 2 червня 2006 року № 355 «Про підготовку проекту Концепції переходу України до сталого розвитку». За цим розпорядженням створено робочу групу у складі: академіка НАН України В.П. Кухара — голови, академіків НАН України Б.В. Буркинського, М.А. Голубця, членів-кореспондентів НАН України Б.М. Данилишина, Л.Г. Руденка, А.Г. Шапара та кандидата фізико-математичних наук П.М. Черінька — секретаря.

16 листопада 2006 р. розроблений проект Концепції винесено на розгляд спільного засідання Наукової ради НАН України з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку та Національного комітету України з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». В роботі засідання взяли участь провідні вчені НАН України, представники відповідних міністерств і відомств та громадських організацій.

Рішенням спільного засідання Наукової ради НАН України та Національного комітету проект Концепції переходу України до сталого розвитку схвалено і рекомендовано після врахування висловлених пропозицій і зауважень подати до Верховної Ради та Кабінету Міністрів України для розгляду і затвердження за встановленим порядком. Зазначеним рішенням також підтримана пропозиція про підготовку звернення до Кабінету Міністрів стосовно розробки на основі затвердженої Концепції переходу України до сталого розвитку Національної стратегії сталого розвитку України та Національного плану дій щодо їх впровадження. Функції основного наукового розробника цих документів запропоновано покласти на Національну академію наук України.

13 грудня 2006 р. доопрацьований проект Концепції переходу України до сталого розвитку подано до Верховної Ради і Кабінету Міністрів України для подальшого розгляду та затвердження.

З огляду на значущість цього документа подаємо його у повному викладі.

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Поклавши в основу подальшого розвитку країни добробут і безпеку людини, її прагнення жити і творити в гармонії з природою, взявши до уваги основні ідеї і принципи, задекларовані на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Україна започатковує процес змін, які за характером та обсягом експлуатації ресурсів, інвестиційною політикою, спрямуванням науки, освіти та науково-технічного прогресу, захищеністю життєдіяльності нації відповідатимуть сьогоденним і майбутнім потребам, створять сприятливі умови для розвитку нації та збереження властивостей природних компонентів і природно-ресурсного потенціалу країни, тобто започатковує перехід на шлях сталого розвитку. Сталий розвиток визначено ООН як основний напрям розвитку людської цивілізації на ХХІ століття, альтернативи йому немає, бо інший шлях призведе до всесвітньої екологічної катастрофи. При цьому загальнолюдські цінності (демократія, права людини, рівність, справедливість, добробут та ін.) залишаються незмінними.

Перехід до сталого розвитку на глобальному рівні можливий лише за умов збереження необхідної якості навколишнього середовища, ліквідації і недопущення міжнаціональних, конфесійних, збройних, інших міжрегіональних конфліктів, тероризму на будь-якій основі, ліквідації бідності, рівноправності жінок і зацікавленого виконання на національному, регіональному та місцевому рівнях всіх основних вимог цього розвитку.

Концепція переходу України до сталого розвитку (далі — Концепція) визначає цілісну систему поглядів на збалансованість гуманістичного, соціального, економічного та екологічного розвитку України, правові основи, принципи, завдання та організаційні заходи переходу країни до сталого розвитку і є базовою для розробки відповідної стратегії, державних, регіональних та інших програм, проектів соціально-економічного розвитку на найближчу і віддалену перспективу.

При розробці проекту Концепції враховані основні положення з цієї проблеми міжнародних і вітчизняних документів.

Проект Концепції підготовлений і представлений установами НАН України відповідно до розпорядження Президії НАН України від 02.06.06, № 355.

1. ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Для цілей Концепції терміни вживаються в такому значенні:

Концепція — певний спосіб розуміння і трактування, основна точка зору або система поглядів на той чи інший предмет, явище, процес тощо.

Стратегія — послідовність дій, необхідних для досягнення головної кінцевої мети.

Сталий розвиток — такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб у

природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей навколишнього природного середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими.

Моніторинг сталого розвитку — система спостереження, аналізу та прогнозування

змін показників сталого розвитку внаслідок впливу антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище та соціальну сферу з метою запобігання виникненню негативних наслідків для життєдіяльності населення, обґрунтування та прийняття управлінських рішень.

Екологічна безпека — складова частина національної та транснаціональної безпеки, що визначає захищеність права людини на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище та забезпечує необхідні умови для відтворення природних ресурсів шляхом регулювання техногенної діяльності.

Екологічна криза — невідповідність соціально-економічного розвитку суспільства еколого-ресурсним можливостям навколишнього середовища, що руйнує традиційну систему життєзабезпечення.

Екосистема — природна чи створена людиною функціональна система всієї сукупності живих істот, пов'язаних між собою трофічними та іншими зв'язками, яка взаємодіє з відносно однорідним абіотичним (наземним, ґрунтовим чи водним) середовищем.

Геосоціосистема — просторово відмежована система, в якій функціонально поєднані екологічний, соціальний, економічний, демографічний, гуманітарний, технічний та інші блоки, де відбуваються усі організовані й реалізовані людьми екологічні, соціально-економічні, демографічні, інформаційні та інші процеси.

Граничне споживання ресурсів (екологічний простір) — інтенсивність споживання природних ресурсів, яка не перевищує інтенсивності їх відновлення.

Екологічна ємність території — узагальнений показник припустимого природно-техногенного навантаження, за якого не виникає загрози розвитку екологічної кризи в межах конкретної території.

Екологічний ризик — ймовірність несприятливих екологічних наслідків під час будь-

яких (навмисних чи випадкових, поступових чи катастрофічних) антропогенних змін природних об'єктів і факторів.

Природно-ресурсний потенціал території — сукупність природних ресурсів, які можуть бути реально використані у господарській діяльності за наявних технологій та соціально-економічних відносин.

Природно-ресурсна рента — різниця між ціною, за якою природний ресурс продається, і витратами на його вилучення з природного середовища та спричиненими при цьому втратами в екологічній сфері.

Показники (параметри) розвитку — величини, що кількісно чи якісно характеризують стан складових і процес розвитку.

Нормативні параметри сталого розвитку — значення показників розвитку, за яких досягається мета сталого розвитку.

Індикатори сталого розвитку — показники основних тенденцій розвитку за відношенням до нормативних показників сталого розвитку.

Життєвий цикл технологічної системи — послідовна зміна стадій розвитку системи від досліджень і розробок до впровадження у виробництво й далі, до заміни наступною, ефективнішою та продуктивнішою системою.

2. МІЖНАРОДНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Необхідність переходу України до сталого розвитку зумовлена такими міжнародними та внутрішніми передумовами і чинниками.

Міжнародні передумови: офіційне приєднання України до рамкового документа ООН «Порядок денний на XXI століття», підписання Україною ряду міжнародних договорів, які зобов'язують уряд вести країну в напрямку сталого розвитку.

Основні внутрішні чинники:

Екологічні чинники. Надмірне природно-техногенне навантаження, яке наближаєть-

ся до межі екологічної ємності території, що характерне для Донбасу, Промислового Придніпров'я, зони аварії на ЧАЕС і пов'язане з надвисокою матеріало- та енергоємністю, великою відходністю технологій господарського комплексу, супроводжується такими негативними екологічними чинниками в елементах біосфери:

- в атмосфері — викиди шкідливих забруднюючих речовин і сполук у повітря, які призводять до зміни хімічного складу і фізичного стану атмосфери;

- у гідросфері — забруднення поверхневих і підземних вод промисловими і побутовими скидами, порушення природних режимів гідросфери, що спричинює зниження якості та вичерпання водних ресурсів, підтоплення значних територій, активізацію екзогенних процесів тощо;

- у ґрунтах — забруднення, виснаження та знищення придатних до використання земельних ресурсів, дегуміфікація і втрата родючості;

- у літосфері — активізація небезпечних проявів на земній поверхні ендегенних (активізація сейсмічної активності тощо) та екзогенних (формування провалів, зсувів, карстоутворення тощо) процесів у результаті масштабного видобутку корисних копалин та інтенсивного використання надр в інших цілях;

- у біоті — зниження продуктивності біотичних систем, зменшення біорізноманіття, стійкості та стабільності, захисних, регуляційних та інших корисних функцій, загибель цих систем.

Ресурсні чинники. Інтенсивна експлуатація природних ресурсів, що загрожує розвитком дестабілізаційних факторів в економічній та екологічній сферах, їх виходом за припустимі межі, зумовлює:

- екологічно неприпустимі та економічно недоцільні обсяги використання природно-ресурсного потенціалу через деформовану структуру господарського комплексу;

- некомплексність використання природних ресурсів, недостатнє впровадження ресурсозберігальних технологій;

- економічні втрати держави від експлуатації природних ресурсів через неефективний і недосконалий механізм перерозподілу природно-ресурсної ренти.

Соціально-демографічні та суспільні чинники. До основних належать:

- низька тривалість життя, перевищення смертності над народжуваністю, зростання кількості інфекційних захворювань (передусім СНІДу і туберкульозу);

- занепад села, безробіття, масштабна трудова міграція працездатного населення за кордон та ін.;

- низький рівень доходів, якості життя та захищеності життєдіяльності більшості населення;

- недосконала нормативно-законодавча база забезпечення екологічних прав громади, незадовільний стан законодавства щодо забезпечення охорони навколишнього середовища та переходу до сталого розвитку, низький рівень екологічної культури більшості населення та недостатня екологічна свідомість осіб, які приймають управлінські рішення в екологічній сфері.

Економічні чинники. Серед основних:

- застарілість, надмірна енерго- і матеріалоемність, значна відходність виробничих технологій;

- недосконалість експортного потенціалу;

- нерозвинений внутрішній ринок;

- неконкурентоспроможність вітчизняної продукції;

- відсутність соціальної орієнтації у виробництві;

- високий рівень втрат ресурсів і недостатній рівень утилізації та рециркулювання антропогенної вторинної сировини.

Особливо важким тягарем для України є проблеми ліквідації екологічних, соціальних та економічних наслідків Чорнобиль-

ської катастрофи, виходу з гострої екологічної кризи в техногенно навантажених регіонах України (Донецько-Придніпровський регіон та ін.).

Особливістю України як країни, що розвивається, є наявність високоосвіченого людського потенціалу. Зважаючи на це, а також враховуючи географічне розташування території, клімат, якість ґрунтів, обсяги і різноманітність корисних копалин та інші природні чинники, слід відзначити, що Україна має достатньо сприятливі умови для втілення засад сталого розвитку.

3. МЕТА І ПРИНЦИПИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціально-економічного і екологічного розвитку, відтворення навколишнього природного середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни, забезпечення охорони здоров'я людини, її екологічної та соціальної захищеності. Досягнення цієї мети відповідає культурним і світоглядним цінностям українського народу, в історії та традиціях якого завжди було бережливе ставлення до землі, води, рослинного і тваринного світу, природи загалом.

Розроблення стратегії сталого розвитку, довгострокових програм соціально-економічного розвитку та охорони навколишнього природного середовища країни, інших програм, регіональних і місцевих планів дій має базуватися на таких *основних загальних принципах сталого розвитку*:

— природні ресурси, які належать її народів і становлять матеріальну основу його існування незалежно від форм власності, є обмеженими і мають використовуватися з урахуванням потреб нинішнього та майбутніх поколінь;

— використання природних ресурсів повинно базуватися на заощадливому та науковому підходах;

— будь-яка антропогенна діяльність має узгоджуватися із законами природи та обмеженнями, які з цих законів випливають;

— екологічно орієнтоване виробництво має бути економічно ефективним;

— одержаний від господарської діяльності результат не може бути меншим від шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу;

— усі соціально-економічні перетворення повинні спрямовуватися на утвердження засад гуманізму, демократії і цінностей громадянського суспільства.

Основні науково-організаційні принципи сталого розвитку:

- науковість — максимальне використання результатів наукових досліджень структурно-функціональної організації керованих геосоціосистем;

- гуманність — програма сталого розвитку будь-якої розмірності геосоціосистеми має спрямовуватися на забезпечення сприятливих умов життя людини — високої якості навколишнього середовища, ефективної економіки і здорової людини;

- відповідність міжнародним нормам — програма сталого розвитку як глобальна може бути результативною лише у випадку, коли місцеві, регіональні і національні програми відповідатимуть міжнародним нормам, вимогам і рекомендаціям, викладеним у матеріалах конференцій у Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі;

- узгодженість — програми сталого розвитку всіх територіальних геосоціосистем (від сільських до державних) повинні узгоджуватися між собою, спрямовуватися на виконання національної програми сталого розвитку, яка відповідає міждержавним і міжнародним програмам;

- регіональність — кожен фізико-географічний район (наприклад, Передкарпаття, Полісся, Поділля, Закарпаття, Придніпров'я тощо) має свої специфічні історичні, етнічні, ґрунтово-гідрологічні, кліматичні, біотичні, соціально-економічні, культурологічні та інші особливості, які необхідно враховувати під час складання місцевих, районних й обласних програм сталого розвитку. Регіональність є однією з найвизначніших вимог формування національної програми;

- цілісність — програма сталого розвитку складається виключно для цілісних, чітко відмежованих у просторі, внутрішньо організованих, самоврядних і саморегульованих геосоціосистем, компоненти яких перебувають у закономірних функціональних зв'язках, охоплені єдиним контуром управління, мають свою інтелектуальну пам'ять і чітко визначену мету управління;

- комплексність — досягти мети сталого розвитку можна лише за умови інтегрованого збалансованого поєднання в єдиній комплексній програмі продуманої екологічної, соціальної та економічної політики демократичних інститутів;

- структурність — виділити таку кількість провідних структурних блоків (наприклад, ліс, рілля, луки, девастровані землі; сільськогосподарські та промислові галузі виробництва, структура населення, управлінські, фінансово-економічні і правові структури тощо), структурно-функціональні показники яких будуть потрібними для обґрунтування оптимізаційних заходів, програми дій та управлінських рішень;

- системність — передбачає розкриття взаємозв'язків і взаємозалежностей між усіма прийнятими для аналізу провідними структурними блоками керованої геосоціосистеми;

- функціональність — структура і робота керованої геосоціосистеми має бути проаналізована до такої міри, щоби можна

було передбачити результати функціонування окремих тісно взаємопов'язаних блоків і геосоціосистеми загалом та спрогнозувати ефективність регуляторних впливів (управлінських заходів);

- керованість — розумне керування геосоціосистемними процесами, забезпечення постійного прямого і, передусім, зворотного зв'язку між керованою системою та регулятором (керівним органом);

- реальність — програма сталого розвитку повинна враховувати реальний стан керованої геосоціосистеми, її природних, виробничих та інтелектуальних ресурсів, взаємозв'язки з іншими геосоціосистемами та показники соціально-економічного обміну між ними, можливості зовнішніх фінансових та інтелектуальних інвестицій, а також реально запроєктовані показники геосоціосистем майбутнього;

- етапність — реалізація програми сталого розвитку — довготривалий, праце- та капіталоємний процес; тому важливою умовою її результативності є обґрунтування вузлових етапів втілення в життя.

Забезпечення сталого розвитку України ґрунтується на притаманних державі геополітичних, географічних, демографічних, соціально-економічних та екологічних особливостях, з урахуванням яких *основними цілями сталого розвитку є:*

економічний розвиток — формування соціально та екологічно орієнтованої інвестиційно-інноваційної ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивів і гарантій праці громадян, якості життя, раціонального споживання матеріальних ресурсів;

охорона навколишнього природного середовища — створення громадянам умов для життя в якісному навколишньому природному середовищі з чистими повітрям, землею, водою, захист і відновлення біорізноманіття, реалізація екологічного імперативу розвитку виробництва;

добробут — запровадження єдиних соціальних стандартів на основі науково обґрунтованих нормативів бюджетної забезпеченості одного жителя з урахуванням регіональних особливостей;

справедливість — встановлення гарантій рівності громадян перед законом, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя;

ефективне (стале) використання природних ресурсів — створення системи гарантій раціонального використання природних ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни та їх збереження для майбутніх поколінь;

стабілізація чисельності населення — припинення процесів депопуляції, формування державної політики з метою збільшення тривалості життя і стабілізації чисельності населення, надання всебічної підтримки молодим сім'ям, охорона материнства і дитинства;

освіта — забезпечення гарантій доступності освіти для громадян, збереження інтелектуального потенціалу країни;

міжнародне співробітництво — активна співпраця з усіма країнами і міжнародними організаціями з метою збереження природних екосистем, раціонального використання ресурсів, гарантування безпечного і сприятливого майбутнього.

4. ПОКАЗНИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

На сучасному етапі переходу до сталого розвитку створюються рамкові умови, що забезпечують можливість спільного, внутрішньо збалансованого функціонування тріади — природа, населення, господарство. При цьому механізми розробки та прийняття рішень повинні бути орієнтовані на відповідні пріоритети, враховувати наслідки реалізації цих рішень в економічній, соціальній, екологічній сферах і передбачати максимально повну оцінку витрат, вигод і ризиків.

Для управління процесом переходу до сталого розвитку та оцінки ефективності використовуваних засобів доцільно встановлювати цільові орієнтири й обмеження із забезпеченням процедури контролю за їх досягненням (дотриманням).

Цільові орієнтири можуть бути визначені інтегральними показниками, які характеризують:

- якість соціального розвитку суспільства в межах певної території (якість життя населення);
- якість навколишнього природного середовища;
- еколого-економічну ефективність виробництва і споживання.

Показники сталого розвитку необхідні для встановлення ступеня відповідності їхніх значень критеріям сталого розвитку. Структурно виділяються три основні рівні агрегування показників:

- перший — узагальнена інтегральна оцінка соціального розвитку території та якості навколишнього середовища;
- другий — агреговані соціальні та екологічні макропоказники;
- третій — інформативні соціометричні та екологічні показники як показники базового рівня.

Прийняті для оцінки та аналізу базові (узагальнені вихідні) показники (додаток 1) відображають:

- матеріальну складову добробуту, продуктивність трудових ресурсів як його джерела (показники життєвого рівня населення);
- забезпеченість соціального розвитку ресурсами — якість людських ресурсів, народжуваність населення, його здоров'я і зайнятість як оцінку запасу його розвитку на території (показники забезпеченості людськими ресурсами);
- захищеність життєдіяльності як оцінку її безпеки в трьох основних аспектах: політико-правовому, соціально-економічно-

му і техно-природному (показники захищеності життєдіяльності населення);

- забезпеченість інтелектуальними ресурсами як потенціал наближення до еколого-соціальної сталості (показники забезпеченості інтелектуальними ресурсами).

Якість навколишнього природного середовища — це не лише показники якості неживої природи, а й здатність території як екосистеми до самовідновлення і самозахисності з урахуванням природнокліматичних факторів і здатності біотичної складової підтримувати обмінні процеси в сталому стані. Тому традиційні компоненти навколишньої неживої природи (атмосфера, літосфера, гідросфера) повинні розглядатися з урахуванням змін, що відбулися у минулому для оцінки ступеня деградації системи, стану компонента, порівняно із середньопланетним або еталонним змістом параметрів, що контролюються, рівня техногенного навантаження або вилучення ресурсів, природної захищеності компонента й небезпеки подальшої деградації цієї системи. При цьому враховується не лише традиційний техногенний вплив (викиди, скиди, вилучення ресурсів тощо), а й природні несприятливі фактори (ендогенні та екзогенні процеси, ерозія ґрунтів тощо). Виходячи із обмеженості простору, в якому зосереджена основна маса (до 95%) всього живого, межами компонентів неживої природи, що вивчаються, є: для атмосфери — приземний шар, для гідросфери — перший від поверхні водоносний горизонт, для літосфери — ґрунтовий покрив та гірські породи до першого від поверхні водоносного горизонту.

Кількісна інтегральна оцінка індексу соціального розвитку та індексу якості навколишнього природного середовища одержує якісну інтерпретацію шляхом порівняння її величин з граничними значеннями інтервалів інтегральної оцінки розвитку території, які визначаються експертно та використовуються для побудови уніфікова-

ної вимірювальної шкали показників. Ця шкала може бути використана для прийняття управлінських рішень з оптимізації розвитку території (додаток 2).

5. ЕТАПИ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

На шляху до сталого розвитку будуть видозмінюватися уявлення про нього, оскільки змінюватимуться знання про природу, людину, її потреби та засоби їх задоволення. Саме тому реалізація принципів сталого розвитку має здійснюватися поетапно.

На *першому* (стабілізаційному) етапі необхідно створити передумови переходу до сталого розвитку: насамперед потрібно сформувати у суспільстві бачення розвитку Української держави на принципах РІО-92, спрямувати всі зусилля і ресурси на розв'язання гострих екологічних, економічних та соціальних проблем, які перешкоджають переходу до сталого розвитку. Слід зупинити процеси деградації у суспільстві і природі, створити умови для комплексного оздоровлення природного середовища і відтворення природних ресурсів, а також досягти усвідомлення більшістю населення безальтернативності сталого розвитку та пріоритетності екологічних чинників над усіма іншими.

На *другому* (підготовчому) етапі слід здійснити перехід від економіки зростання до економіки розвитку, забезпечити комплексне оздоровлення природного середовища і надати пріоритетне значення відтворенню природних ресурсів, забезпечити умови для створення внутрішнього ринку, домогтися реальної єдності влади і суспільства (народу). Необхідно розробити і впровадити в життя нову політику в галузі освіти і виховання, науки і технологій відповідно до принципів і завдань сталого розвитку.

На *третьому* (перехідному) етапі мають здійснюватися системні (структурні і функціональні) перетворення в економіці, екологізація суспільно-економічних відносин,

технологічне оновлення виробництва. Слід остаточно подолати бідність як соціальне явище. Поступово наблизити витрати ресурсів на одиницю кінцевої продукції та якість життя народу до рівня розвинених європейських країн.

На *четвертому* (сформованому) етапі (функціонування стратегії сталого розвитку) Україна має існувати як повноправний член спільноти розвинених країн світу, що перейшли на засади сталого розвитку.

На різних етапах переходу до сталого розвитку виконання завдань повинно скоординуватись і здійснюватись спільними зусиллями на державному, регіональному та місцевому рівнях, за активної участі наукових, освітніх, виробничих, фінансових, політичних та інших структур громадськості.

Загальна стратегія і програми виконання її етапів мають базуватись на еколого-ресурсних, економічних та соціальних складових розвитку, за відповідного інституційного забезпечення.

6. ЕКОЛОГО-РЕСУРСНА СКЛАДОВА ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Екологічну складову сталого розвитку варто розглядати в двох аспектах — природно-ресурсному та середовищеутворюючому.

Природно-ресурсний аспект характеризує масштаби та ефективність використання різноманітних наявних природних ресурсів, а також напрями і засоби відтворення та нарощування їх потенціалу. До основних видів природних ресурсів належать: земельні, поверхневі та підземні води, корисні копалини, лісові, рекреаційні, біотичні та атмосферне повітря.

Середовищеутворюючий аспект характеризує базові потреби людини в якісному середовищі життєдіяльності. До середовищеутворюючих чинників належать: збереження і відновлення природних систем, їх-

ньої біотичної розмаїтості і здатності до саморегуляції як необхідної умови існування людського суспільства; забезпечення сприятливого стану навколишнього середовища як необхідної умови поліпшення якості життя і здоров'я населення.

З огляду на викладене для переходу України до сталого розвитку необхідно підпорядкувати всю діяльність таким пріоритетним напрямкам розвитку:

6.1. Збалансоване використання природно-ресурсного потенціалу

Досягнення економічно доцільного й екологічно збалансованого використання природних ресурсів можливе через перебудову всього господарського комплексу та подолання нераціональної структури його територіальної організації. Для цього потрібно:

- забезпечити ефективне нормативно-правове регулювання державних функцій щодо власності, управління та використання природних ресурсів;
- створити та впровадити уніфіковані кадастри природних ресурсів;
- при формуванні балансу природних ресурсів на всіх рівнях природокористування обов'язковим є врахування можливості залучення техногенних родовищ і відходів;
- створити ефективну фінансово-економічну систему, яка привела б у відповідність розмір плати за природні ресурси з екологічними збитками та іншими негативними наслідками їх використання та включала би, крім фіскальних механізмів, заохочувальні механізми використання відновлюваних (в тому числі енергетичних) ресурсів;
- сприяти пошукові нових ресурсозберігальних, наукоємних технологій.

Враховувати інтереси майбутніх поколінь у використанні природних ресурсів необхідно шляхом:

- визначення переліку невідновлюваних природних ресурсів певної якості, вичерпання яких можна прогнозувати через 25, 50, 75, 100 та більше років;
- забезпечення державного контролю над обсягами, повнотою, ефективністю та доцільністю використання невідновлюваних природних ресурсів;
- здійснення пошукових і геологорозвідувальних робіт для розширення сировинної бази невідновлюваних природних ресурсів;
- забезпечення пріоритетності впровадження технологій, які б сприяли підвищенню повноти та комплексності використання супутніх природних ресурсів і відходів;
- виконання фундаментальних наукових досліджень зі створення екологічно безпечних технологій освоєння невідновлюваних ресурсів низької якості; ресурсів, розташованих на великих глибинах у надрах, морях та океанах, космічному просторі; освоєнню їх альтернативних замінників тощо.

Пріоритетні напрями раціонального використання окремих видів природних ресурсів такі:

Ресурси надр:

- збереження запасів вуглеводневих енергетичних ресурсів шляхом зменшення енерго- і матеріалоемності економіки;
- використання у виробництві замкнених технологічних циклів і рециклів для заміни первинних сировинних матеріалів на вторинні;
- утворення з окремих видів великотоннажних відходів техногенних родовищ вторинної мінеральної сировини, переробка якої з еколого-економічних позицій поки що є не вигідною;
- довгострокове прогнозування стану мінерально-сировинної бази за якістю та кількістю окремих видів корисних копалин і створення кадастрів природних ресурсів;

- упровадження маловідхідних ресурсозберігальних технологій добування та комплексної переробки сировини;
- удосконалення механізмів ліцензування та оплати за використання надр;
- пошук і розвідка нових родовищ мінеральних вод і лікувальних грязей як основи «бальнеологічного» розвитку рекреаційної інфраструктури техногенно навантажених регіонів;
- формування закінчених багатогалузевих комплексів на базі поглибленої переробки сировини;
- пошук нових родовищ мінеральної сировини на принципах еколого-економічної доцільності їх освоєння.

Земельні та ґрунтові ресурси:

- удосконалення системи землекористування, охорона земельних ресурсів і збереження якості ґрунтів на принципах поступового доведення до науково обґрунтованих нормативів співвідношення між орними, залуженими та залісеними площами для кожної ландшафтно-кліматичної зони;
- приведення розораності сільськогосподарських угідь до екологічно прийнятої норми (45–50%) з наступним цільовим використанням вивільнених земель в інтересах суспільства (пасовища, високопродуктивні лісові насадження тощо), створення екологічних коридорів;
- різке обмеження можливостей використання родючих високопродуктивних земель у сфері промислового, міського і дорожнього будівництва;
- пошук земель, які можна було б ввести у господарське використання шляхом їх відновлення;
- розширення масштабів рекультивації деградованих, забруднених, підтоплених і затоплених земель;
- доведення до науково обґрунтованого співвідношення промислових, сільськогосподарських і природних територій, яке має

становити відповідно 30, 40 і 30% у структурі урбанізованих територій.

Водні ресурси:

- забезпечення населення якісною питною водою на основі пріоритетності питного водопостачання перед іншими видами використання води;
- захист водоносних горизонтів і поверхневих вод від забруднень промисловими, побутовими стоками та поступове впровадження мораторію на скиди і перехід на замкнуті цикли водокористування;
- охорона джерел і систем питного водопостачання;
- удосконалення правового та економічного механізмів регулювання водокористування, зокрема, подальший розвиток басейнового принципу управління ресурсами, відновлення природного режиму функціонування малих річок та обмеження господарської діяльності, яка призводить до порушення та забруднення на водозабірній площі й особливо на територіях витоків і водоохоронних зон, введення об'єкту плати за воду з метою економії водоспоживання;
- охорона стратегічно важливих підземних водоносних горизонтів.

Атмосферні ресурси:

- збереження обсягів озоноруйнівних викидів і парникових газів на рівнях, що не перевищують узгоджених міжнародних норм і квот;
- впровадження механізмів регулювання транскордонних переносів на міждержавному та міжрегіональному рівнях;
- зниження викидів забруднень в атмосферу від стаціонарних і нестаціонарних джерел;
- рекультивация техногенних ландшафтів і захист сільськогосподарських земель, охоплених вітровою ерозією і чорними бурями.

Біотичні ресурси:

- збереження та відновлення чисельності й ареалів природних популяцій видів

рослин, грибів і тварин, у тому числі занесених до Червоної книги України та міжнародних переліків рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, з урахуванням вимог міжнародних договорів, до яких приєдналася Україна;

- збереження внутрішньопопуляційного статевого, вікового, просторового і генетичного різноманіття природних популяцій, у тому числі збереження і відтворення генофонду мисливських тварин, а також харчових, лікарських, декоративних і технічних видів рослин;

- відновлення та ренатуралізація популяцій раритетних видів з урахуванням їхніх вимог до умов природного середовища і впливу реінтродукції на функціональну стійкість екосистем;

- підтримання природних процесів формування складу та структури угруповань, збереження і відтворення природних екосистем, запобігання їх антропогенній деградації та забезпечення невиснажливого використання їхніх біоресурсів; збереження та відновлення природно-культурних комплексів і ландшафтного різноманіття на локальному та регіональному рівнях;

- збереження рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, популяцій диких і домашніх тварин у спеціальних центрах, на фермах, у генофондних господарствах; створення та підтримання діяльності спеціальних центрів збереження генофонду рослин, включаючи культурні види; штучне відтворення природних популяцій з метою відтворення видів, що перебувають під загрозою зникнення;

- доведення площі лісів та їх використання (лісові ресурси) до науково обґрунтованих норм:

- розширення площі лісів за рахунок лісотехнічної рекультивации девастрованих і низькопродуктивних земель;

- лісокористування на основі науково обґрунтованого лісовпорядкування з ме-

тою забезпечення безперервності сировинного ресурсу (деревини) та постійності екологічних функцій лісу;

- глибока переробка деревини, використання безвідхідних технологічних циклів;

- розширення площ лісовідновлення та раціональне лісокористування на основі впровадження новітніх технологій;

- відновлення та розширення мережі полезахисних та інших захисних смуг і наближення їхньої структури до виконання функцій екологічної мережі.

Стосовно окремих етапів переходу до сталого розвитку слід передбачити такі заходи:

На першому етапі — припинити інтенсивне та неефективне використання усіх видів ресурсів; визначити першочергові завдання:

- удосконалити нормативно-правову базу щодо платного ресурсокористування з урахуванням принципів сталого розвитку;

- здійснити ефективний облік та оцінку природних ресурсів;

- забезпечити розробку та широке впровадження програм з ресурсозбереження;

- опрацювати систему регулювання невиснажливого використання біоресурсів з урахуванням інтересів різних секторів економіки та місцевого населення;

- розробити заходи щодо деградації біорізноманіття та погіршення стану природних екосистем відповідно до міжнародних угод;

- удосконалити правове забезпечення, зокрема, стосовно врахування вимог щодо раціонального використання природних ресурсів, збереження біорізноманіття і включення їх до програм соціально-економічного розвитку регіонів та України в цілому;

- забезпечити гармонізацію українського законодавства у сфері збереження та невиснажливого використання природних ресурсів з європейським;

- запровадити моніторинг використання природних ресурсів.

На другому етапі передбачається перехід до екологічно припустимого та економічно доцільного використання природних ресурсів. Для цього необхідно здійснити:

- впровадження нових ресурсозберігальних та безвідхідних технологій комплексного видобутку та переробки природних ресурсів, формування та експлуатації техногенних родовищ;

- упровадження новітніх технологій на базі використання нетрадиційних і відновлюваних ресурсів;

- розширене відтворення біорізноманіття шляхом удосконалення механізму управління збереженням та невиснажливим використанням біорізноманіття у складі єдиної екомережі України, створення мережі генетичних банків і центрів штучного розведення та акліматизації рідкісних видів рослин і тварин і таких, що перебувають під загрозою зникнення;

- забезпечення періодичного планового моніторингу стану впровадження заходів та їх коригування.

На третьому етапі необхідно досягти європейських показників витрат ресурсів на одиницю продукції за рахунок:

- удосконалення механізмів стимулювання та впровадження технологій освоєння важкодоступних невідновлюваних ресурсів і ресурсів низької якості;

- стимулювання використання відновлюваних природних ресурсів і ресурсів техногенного походження;

- завершення створення інституційної системи управління раціональним використанням природних ресурсів, збереженням і невиснажливим використанням біорізноманіття.

Після завершення третього етапу переходу до сталого розвитку агреговані показники якості атмосфери, поверхневих і підземних вод та ґрунтів, як і в цілому інтеграль-

ний показник якості навколишнього природного середовища, мають становити не менше 0,8 за уніфікованою виміральною шкалою (додаток 2).

6.2. Забезпечення екологічної стійкості природних систем

Основні напрями в середовищеутворюючій сфері повинні спрямовуватися на реалізацію державної екологічної політики, що забезпечує збереження природних систем, підтримання їхньої цілісності, стабільності і життєзабезпечуючих функцій.

Діяльність у цій сфері має спрямовуватися на збереження і відновлення біотичного та ландшафтного різноманіття, достатніх для підтримання здатності природних систем до саморегуляції і компенсації наслідків антропогенного впливу. Для цього необхідно:

- збереження і відновлення оптимального для сталого розвитку країни та її окремих регіонів комплексу наземних, прісноводних і морських природних екосистем;
- розвиток мереж охоронних природних територій різного рівня і режиму, формування на їх основі, а також на основі інших територій природно-заповідного фонду та екологічної мережі України як невід'ємного компонента розвитку регіонів і країни в цілому, збереження унікальних природних комплексів тощо;
- збереження і відновлення цілісності природних екосистем, у тому числі запобігання їхній фрагментації у процесі господарської діяльності, будівництва гідротехнічних споруд, прокладання автомобільних і залізничних шляхів, газо- і нафтопроводів, ліній електропередач тощо;
- збереження і відновлення природного біотичного різноманіття на господарсько освоєних й урбанізованих територіях.

Завдання у сфері забезпечення сприятливого стану навколишнього природного середовища мають спрямовуватися на

зменшення його забруднення викидами, скидами і відходами, а також зниження енерго- і ресурсоемності продукції і послуг. Для цього необхідні:

- зменшення викидів і скидів забруднювальних речовин у навколишнє середовище, зниження промислових відходів через впровадження ресурсозберігальних і безвідхідних технологій в усіх сферах господарської діяльності; технологічне переозброєння і поступове виведення з експлуатації підприємств із застарілим обладнанням; оснащення підприємств сучасним природоохоронним устаткуванням;
- забезпечення високої якості води, ґрунтів та атмосферного повітря відповідно до сучасних науково обґрунтованих норм і вимог;
- зменшення скидів стічних вод, перехід на широке впровадження замкнених систем водоспоживання у господарському комплексі;
- поліпшення екологічного стану міст за рахунок модернізації та використання екологічно безпечних видів транспорту, транспортних комунікацій і палива, у тому числі не вуглецевого; переважний розвиток екологічно безпечного громадського транспорту як базового виду пересування у великих містах, особливо у їх культурно-ділових та історико-архітектурних центрах;
- зменшення обсягів утворюваних відходів за рахунок підтримання виробництва товарів, розрахованих на максимально тривале використання.

7. ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Економічна система є складовою комплексного сталого соціо-еколого-економічного розвитку території, для досягнення якого всі його сфери повинні бути збалансовані.

При цьому структурна перебудова економіки має здійснюватися шляхом пере-

ходу від індустріально-аграрної моделі екстенсивного типу до конкурентоспроможної, інноваційної ринкової економіки інтенсивного типу (орієнтованої як на зовнішній, так і на внутрішній ринки), де враховується повна економічна вартість використаних ресурсів і передбачається їх відновлення.

Принципові напрями діяльності та завдання в *економічній сфері* такі:

1. Усі плани та програми економічного розвитку мають підпорядковуватися досягненню збалансованості економічної системи із соціальною та екологічною складовими сталого розвитку, а не бути самоціллю.

2. Жоден проект розміщення, забезпечення розвитку та ліквідації об'єктів матеріального виробництва, а також у цілому територіальної інфраструктури, не може здійснюватися без територіальної оцінки техногенного впливу на навколишнє середовище та без урахування екологічної ємності території. Імпорт і міжрегіональне переміщення сировини, продукції та відходів також мають базуватися на цьому положенні і враховувати їхній життєвий цикл.

3. Ефективні економічні засади розв'язання екологічних проблем в усіх галузях виробництва та послуг формуються на основі впровадження та розвитку більш чистого виробництва.

4. Усі проекти в економічній сфері не можуть бути здійснені без проведення екологічної експертизи, яка обов'язково враховує всі чинники сталого розвитку, та обговорення і погодження з громадою.

5. Критерієм економічної доцільності й екологічної припустимості застосування промислових технологій є мінімізація використаних ресурсів та утворюваних відходів.

6. Виробництво необхідного обсягу товарів і послуг, що забезпечують належну якість життя, здійснюється за умов не перевищення протягом їх повного життєвого циклу екологічного простору території.

7. У сфері розбудови економіки діють екологічні важелі: підтримується все, що екологічно доцільне (податкові пільги), а екологічно неприйнятному ставляться перепони (штрафи).

8. Довгострокові прогнози та планування в економіці відбуваються етапами, адекватно до діючої парадигми розвитку, і навіть за докорінних змін у ресурсній і сировинній базі, переходів на нові види енергоспоживання принципи сталого розвитку не змінюються.

9. Випереджальні темпи економічного зростання, порівняно з темпами споживання первинних енергетичних ресурсів, мають забезпечуватись як за рахунок технічного (технологічного), так і структурного енергозбереження.

Реалізація цих принципових положень дасть змогу створити економічні передумови гармонійного розвитку людини, досягнення та підтримання високої якості життя населення та якості навколишнього середовища.

Для переходу на засади сталого розвитку головними напрямами функціональних і структурних перетворень у галузях і міжгалузевих комплексах повинні стати:

У сфері промисловості і транспорту:

- формування ефективної у господарському та екологічному відношенні міжгалузевої структури виробництва, що повинна відповідати світовим стандартам і потребам економіки держави та її регіонів;

- розширення відповідальності за нерациональне використання ресурсів, поступове зменшення сировинних виробництв, нарощування обсягу виробництв із закінченими технологічними циклами, що сприяють глибокій переробці та високій якості кінцевої продукції, використання таких циклів виробництв, які призводять до мінімізації відходів;

- технологічна модернізація виробництв шляхом упровадження новітніх наукових

досягнень, енерго- та ресурсозберігальних і маловідхідних технологій, широке застосування відновлюваних, екологічно чистих джерел енергії, розв'язання проблеми утилізації відходів, що утворюються у процесі господарської та іншої діяльності;

- впровадження нових екологічно безпечних транспортних систем, поетапне припинення використання етилованого бензину та свинцевих домішок;

- докорінна зміна технологій в екологонебезпечних галузях промисловості (в металургійній — перехід з мартенівської на конверторну виплавку сталі, технологію прямого відновлення заліза, у цементній — на сухий спосіб його виробництва та ін.);

- мінімізація використання або повне вилучення токсичних матеріалів, зменшення обсягів усіх видів викидів і скидів та зниження промислових відходів біля джерел їх виникнення шляхом заміни сировини і технологій тощо.

В аграрній сфері:

- використання енергоефективних технологій обробітку землі і підготовки її до посівів, оптимізація структури посівних площ;

- упровадження екологічно обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій;

- реалізація заходів з підвищення продуктивності та ефективності тваринницьких галузей господарства;

- розширене впровадження органічного землеробства, тобто сільськогосподарська діяльність із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив;

- реалізація заходів з підвищення родючості ґрунтів і продуктивності орних земель за умов зменшення їхніх площ;

- збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунто-

вана зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;

- запровадження високоефективних і безвідхідних технологій перероблення продукції рослинництва і тваринництва;

- сприяння розвитку екологічно збалансованих сільських поселень;

- впровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів;

- збереження полезахисних і ґрунтозахисних зелених насаджень.

У сфері житлово-комунального господарства:

- упровадження заходів з утеплення будинків;

- заміна та модернізація котлів малої потужності на сучасні котли з підвищеним коефіцієнтом корисної дії;

- упровадження систем обліку споживання води, тепла та енергоресурсів;

- комплексний підхід до забезпечення житла ресурсами шляхом оптимізації центрального та індивідуального постачання;

- забезпечення населених пунктів очисними спорудами, організованими сміттєзвалищами.

В енергетичній сфері:

- упровадження нових технологій, прогресивних стандартів, сучасних систем контролю, управління та обліку на всіх етапах виробництва, транспортування та споживання енергетичних продуктів, розвиток ринкових механізмів, стимулювання енергозбереження в усіх галузях економіки;

- підвищення технічного рівня та екологічної безпеки теплових електростанцій шляхом застосування новітніх ефективних технологій спалювання палива;

- розвиток екологічно чистої енергетики відновлюваних джерел — будівництво вітрових електростанцій, використання сонячної енергії, геологічна розвідка і техніч-

не освоєння родовищ геотермальних ресурсів, розроблення та впровадження біоенергетичних установок, використання шахтного метану;

- створення потужностей для переробки, довготривалого та безпечного захоронення радіоактивних відходів;
- розроблення та впровадження ефективних механізмів економії енергії, в тому числі шляхом удосконалення цінової політики;
- реконструкція підприємств вугільної промисловості, реалізація заходів щодо створення власного паливно-енергетичного циклу на основі нових ресурсозберігальних та екологічно безпечних технологій.

Узагальнено за етапами переходу до сталого розвитку повинні відбуватися такі зміни:

— *на першому етапі* здійснюється структурна перебудова економіки інноваційного напрямку і забезпечується тотальна економія як сировинних, так і не сировинних ресурсів, впроваджуються першочергові заходи зі зниження енергоємності та матеріалоємності виробництва. Цей етап передбачає відродження та перебудову промисловості, створення гарантованої основи для фундаментальних змін і формування раціонального промислового комплексу у подальшій перспективі. Протягом цього періоду передбачається досягнення стійкої стабілізації та економічного зростання на основі випереджального розвитку наукоємних галузей, стимулювання виробництв, орієнтованих на внутрішній ринок споживчих товарів, тощо. Цей період поєднує в собі оздоровлення та відродження виробництва зі структурною перебудовою, сталі зростання його обсягів;

— *на другому етапі* здійснюються масштабні екологічні реформи і реструктуризація виробництва, набувають випереджального розвитку традиційні галузі сфери послуг в економіці. Стратегічна мета дру-

гого періоду — формування єдиної промислової системи країни як органічної частини європейського простору, що використовує всі переваги своєї ресурсної бази, технологій, високорозвиненого інтелектуального потенціалу нації. Цей період визначається як інвестиційно-інноваційний і характеризується переходом на капіталоємний шлях розвитку зі значними обсягами капіталовкладень у докорінну реконструкцію всіх галузей промисловості. При цьому передбачається широко використовувати накопичений потенціал ресурсів для інвестування;

— *на третьому етапі* завершується перехід до постіндустріального суспільства на засадах інформатизації та інтелектуалізації, досягаються макроекономічні показники, характерні для розвинених країн світу, й енергетична незалежність держави. Його можна окреслити як переважно інноваційний. Стратегічною метою розвитку промислового комплексу України в цей період передбачено еволюційний перехід до сталого розвитку в постіндустріальному світовому суспільстві на підґрунті збереження та безпеки життєвого простору людини, промислової діяльності з найменшими витратами за рахунок високоефективного використання матеріального та інтелектуального потенціалів. Наприкінці третього етапу промисловість сформується як цілісна виробничо-економічна система екзогенного типу (тобто не замкнена лише на себе). Така система забезпечує економічну незалежність держави та реалізацію стратегічної мети — входження України на паритетних умовах до числа провідних, технологічно розвинених країн світу.

8. СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Подолання будь-яких соціальних проблем неможливе без забезпечення сталого розвитку, позбавлення ж його соціального

контексту робить цей розвиток беззмисловим.

Тому перехід України до сталого розвитку потребує зміни політики в соціальній сфері, основними напрямками якої мають бути: збереження здоров'я людини; сприяння поліпшенню демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, прийнятих у розвинених країнах; досягнення орієнтирів сучасного рівня раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин за рахунок реформування систем управління, освіти, науки, культури та охорони здоров'я.

Реалізація цих напрямів має враховувати передусім забезпечення біотичного аспекту життєдіяльності, що розглядається як рівень необхідності, а також соціального аспекту, який віддзеркалює рівень достатності соціальної сталості.

Обидва рівні відображаються у стратегії дій як на найближчу, так і на подальшу перспективу. Крім цього, стратегія дій повинна базуватися на системі моніторингу сталості розвитку з урахуванням усіх соціальних складових і рівнів у прийнятті управлінських рішень.

Рівень необхідності повинен охоплювати такі соціальні складові:

- захищеність життєдіяльності населення як оцінку її безпеки в соціально-економічному, політико-правовому і техно-природному аспектах;
- забезпеченість соціального розвитку ресурсами (трудовими ресурсами, відтворення населення, його здоров'я і зайнятість як характеристики потенціалу його розвитку).

Рівень достатності має включати такі складові:

- життєвий рівень населення (матеріальну основу добробуту, продуктивність трудових ресурсів як його джерело);

- забезпеченість інтелектуальними ресурсами як потенціал просування до соціальної сталості в рамках стратегії сталого розвитку за рахунок реформування освітньо-наукової сфери та відновлення (відродження) рівня культури, побуту, харчування, охорони здоров'я та гармонізації взаємовідносин з навколишнім середовищем.

На першому (стабілізаційному) етапі, коли мають бути створені передумови переходу до сталого розвитку, пріоритетним напрямом розв'язання проблем у соціальній сфері є забезпечення біологічного аспекту життєдіяльності не нижче рівня сучасних нормативів якості життя, прийнятих у розвинених країнах, встановлення гарантій рівності громадян перед законом, забезпечення рівних можливостей екологічного, соціального та матеріального добробуту.

Найсуттєвішим чинником для цього є запровадження моніторингу сталості соціального розвитку, в якому слід акцентувати на таких складових:

- захищеність життєдіяльності населення як оцінка її безпеки. Для розв'язання проблем цієї складової першочерговим кроком слід вважати трансформацію системи соціального захисту відповідно до вимог сучасного суспільного устрою та економіки з ринковими відносинами (соціальні виплати, пенсії, зайнятість населення), а також розроблення системи заходів щодо підвищення рівня природної та техногенної безпеки;
- забезпеченість соціального розвитку людськими ресурсами (включаючи здоров'я населення, його відтворення, трудові ресурси).

Ці складові повинні визначатись параметрами, прийнятими в розвинених країнах; в інтегрованому вигляді вимірювані показники не можуть давати значень, менших від 0,4 за уніфікованою шкалою (додаток 2).

Пріоритетними заходами на цьому етапі мають бути:

- розроблення стратегії сталого розвитку, плану дій і програм у розрізі регіонів, як безумовного гарантування соціальних перетворень у національному масштабі;
- введення лімітованого рівня природної і техногенної безпеки на основі інтегрованих розрахунків екологічного простору територій;
- розроблення національної та регіональних програм запобігання дестабілізації демографічної ситуації;
- забезпечення соціального захисту пенсіонерів із максимальним використанням їхніх досвіду та знань;
- формування фондів соціальної допомоги малозабезпеченим, створення мережі недержавних закладів, які надаватимуть соціальні послуги;
- поглиблення реформування пенсійного забезпечення за рахунок: переходу на багаторівневу пенсійну систему; розмежування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами; введення персоналізованого обліку пенсійних внесків у недержавних пенсійних фондах, створення системи інвестування пенсійних коштів; пролонговане введення подовженого пенсійного віку без лімітування прав на роботу;
- введення системи моніторингу здоров'я населення, насамперед дітей, молоді та жінок фертильного віку (як бази для збалансування демографічних процесів);
- розробка заходів щодо сприяння поліпшенню демографічної ситуації (за рахунок реформування пенсійної системи, що дасть змогу рівномірніше у часі розподіляти демографічне навантаження);
- розширення системи кредитів для розвитку малого бізнесу;
- поліпшення ситуації на ринку праці за рахунок: оптимізації структури та масштабів зайнятості; розгортання активних прог-

рам сприяння зайнятості, працевлаштування, залучення до громадських робіт; сприяння розвитку екологічного бізнесу, екологічного страхування та аудиту; розвиток системи установ різних видів і форм власності, що надають соціальні послуги населенню.

На другому (підготовчому) етапі, коли забезпечуються умови для розроблення і впровадження політики сталого розвитку в освітньо-науковій сфері, пріоритетним напрямом соціального розвитку має бути соціальний аспект життєдіяльності, що забезпечує рівень достатності складових:

- матеріальний добробут населення — необхідна база для розвитку інтелектуального потенціалу;
- інтелектуальний потенціал, який певною мірою є найважливішим дієвим потенціалом сталого розвитку, а також суттєвою передумовою реалізації стратегії сталості на наступному, третьому (перехідному), етапі. Тому на другому етапі безперечним пріоритетом є сфери освіти, науки, культури та охорони здоров'я.

Ці складові повинні орієнтуватися на вимірювані значення (в інтегрованому вигляді) не менше 0,6 за уніфікованою шкалою (додаток 2).

На цьому етапі пріоритети мають спрямовуватися на вирішення завдань підвищення рівнів доходності як в індивідуальному споживанні, так і в сфері макроекономічних величин.

Реалізовувати ці завдання слід за умов поступового перерозподілу трудових ресурсів зі сфер матеріального виробництва і обслуговування держави у сферу обслуговування людей, а саме — в науку, освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальний і правовий захист.

На третьому (перехідному) етапі ключовим критерієм досягнень у зміні політики соціальної сфери мають стати консолідація і розвиток усіх соціальних складових у кон-

тексті інтегрального показника сталості розвитку при переході українського суспільства до сталого розвитку. Інтегрований вимір рівнів необхідності і достатності соціального розвитку необхідно довести до значення 0,8 за уніфікованою шкалою (додаток 2).

Здоров'я населення та якість життя.

Забезпечення здоров'я людини та її соціальної захищеності є пріоритетною політикою держави. Перехід на засади сталого розвитку можливий за умови фізичного, психічного та морального здоров'я населення. Складовими формування здоров'я разом із способом життя, спадковістю, доступністю ефективного відпочинку та якісної медичної допомоги є вплив навколишнього природного середовища.

Негативний вплив навколишнього природного середовища на здоров'я пов'язаний із:

- забрудненим атмосферним повітрям;
- недостатнім (за кількістю, якістю, різноманіттям тощо) харчуванням;
- недостатністю забезпечення якісною питною водою;
- безпосередньою дією фізичних (радіаційного, акустичного та ін.) полів;
- естетичним станом навколишнього природного середовища.

Тому стратегія захисту здоров'я людей від негативного впливу чинників навколишнього природного середовища повинна відображати:

- регламентацію надходження у навколишнє середовище речовин та енергії, шкідливих для здоров'я людей, забезпечення якості атмосферного повітря населених пунктів, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, питної води, продуктів харчування відповідно до гігієнічних нормативів, дотримання норм радіаційної безпеки населення, допустимих рівнів акустичного, електромагнітного та інших видів шкідливого впливу на навколишнє середовище;

- забезпечення у містах і сільській місцевості нормативної чисельності медичного персоналу — від нижчої до верхньої ланок;

- підвищення стійкості людського організму шляхом розвитку профілактичної медицини, активізації санітарної просвіти населення (профілактичні програми щодо попередження й ліквідації шкідливих звичок), забезпечення якісного оздоровлення, відпочинку та збалансованого харчування;

- розширення соціальних та економічних стимулів для формування активного і відповідального ставлення кожної особи до свого здоров'я, чистоти й естетичного стану навколишнього природного середовища.

Основними завданнями підвищення якості життя є:

- зростання освітнього та культурного рівнів населення з питань сталого розвитку та створення умов для поліпшення морально-психологічного стану суспільства;

- збільшення рівня грошових доходів населення та підтримка малозабезпечених і соціально незахищених верств населення, а також молодих родин для задоволення їхніх потреб в оздоровленні;

- захист материнства та дитинства, підвищення ефективності профілактичної медицини, насамперед дитячої, та створення умов якісного відпочинку й оздоровлення населення;

- забезпечення екологічної безпеки та розв'язання питань, пов'язаних із захищеністю життєдіяльності.

Розвиток громадянського суспільства.

Громадянське суспільство — суспільство громадян, які усвідомлюють і здійснюють своє право і відповідальність щодо участі в розвитку своєї країни, свого регіону, місця своєї життєдіяльності; суспільство, де ці права реалізуються постійно і без перешкод, а діяльність усіх суспільних прошарків є прозорою.

Чи не найголовнішою сферою активності громадськості є подолання проблем переходу до сталого розвитку. Громадянське суспільство створює належні можливості для такої діяльності. Ці можливості мають ґрунтуватися на юридичних, організаційних, технологічних і фінансових засадах. Однією із найважливіших особливостей діяльності щодо переходу до сталого розвитку є відстоювання права суспільства на екологічно сприятливе навколишнє середовище і його готовність визнати це право одним із своїх пріоритетів у низці людських цінностей (демократія, права людини, добробут та ін.).

Необхідною соціально-політичною умовою переходу на шлях сталого розвитку є відкрите громадянське суспільство та правова держава. Досвід розвинених країн свідчить, що функціонування інститутів громадянського суспільства може забезпечити оптимальні умови для економічного зростання, врегулювання соціальних конфліктів і збалансованого використання природних ресурсів.

Ефективність влади в демократичній державі значною мірою залежить від якості її взаємодії з громадянським суспільством у цілому та його неурядовими громадянськими організаціями зокрема.

Перехід до сталого розвитку передбачає активізацію діяльності об'єднань громадян, профспілок, ділових і наукових кіл, урахування інтересів основних груп населення, зокрема жінок, дітей і молоді, за часткової фінансової підтримки їхньої діяльності з боку держави. Основними напрямками діяльності у цій сфері є:

- розроблення механізмів партнерства держави і широких кіл громадськості;
- встановлення ефективного контролю громадян над діяльністю владних структур;
- створення можливостей для активної участі населення в розробленні і широкому обговоренні найактуальніших проектів і

законів України стосовно збереження навколишнього середовища, здійснення громадського контролю за його станом;

- контроль на підприємствах усіх форм власності за умовами праці, особливо жінок і молоді;
- діалог між молоддю і всіма громадами та органами державної влади з екологічних питань і безпеки майбутнього;
- рівноправна участь у прийнятті рішень у сфері господарського розвитку підприємств і територіальних одиниць, додержання екологічних вимог сталого розвитку.

Активізація інститутів громадянського суспільства необхідна на всіх етапах досягнення сталого розвитку.

На першому стабілізаційному етапі пріоритетним має бути забезпечення політичних, організаційних та інформаційних засад для ефективної і свідомої активізації громадян щодо їх участі у прийнятті рішень.

На підготовчому і перехідному етапах першочерговості набуває забезпечення реальної та ефективної участі громадськості в одержанні інформації, прийнятті рішень і контролі за їх виконанням.

Освіта, наука, культура. На шляху України до сталого розвитку особливе значення належатиме освіті, науці, культурі.

Освіта є головним засобом формування та відтворення інтелектуального потенціалу нації, нової системи світогляду цінностей і духовності громадян.

Одне із ключових завдань освіти — формування екологічної свідомості, здатності бачити світ у всіх його взаємозв'язках, включаючи взаємозалежність у системі «людина — економіка — суспільство — навколишнє середовище».

Мета і зміст освіти мають бути національно орієнтовані і підпорядковані реалізації принципів і завдань переходу України на засади сталого розвитку.

Пріоритетними завданнями на середньо- та довготермінову перспективу у цій сфері є:

- розробка освітніх програм, що містять знання про взаємозалежність економічного процвітання, добробуту і здоров'я людини, соціальної справедливості та збереження навколишнього середовища, про межі допустимого втручання у природу;
- впровадження у загальноосвітню школу моделей навчання, в основі яких лежать гуманітарно-естетична і природничо-наукова предметна інтеграція. При цьому всі предмети повинні бути екологічно орієнтовані, спрямовані на розвиток інтелектуальної і духовної сфер особистості;
- постійне вдосконалення спеціальних навчальних програм зі сталого розвитку у закладах освіти, створення навчальних посібників з питань екологічної етики та екологічної економіки, видання науково-популярної літератури з цієї тематики;
- формування необхідного базису знань, що спирається на ідеї взаємозалежності природи і суспільства, сталого розвитку та екологічної свідомості людини;
- створення загальнодержавної системи безперервної екологічної освіти і виховання, у тому числі з питань сталого розвитку, в усіх вікових групах населення;
- забезпечення постійної інформованості населення та громадських організацій з питань розв'язання місцевих, регіональних і загальнодержавних проблем сталого розвитку;
- створення за державної підтримки науково-дослідних і науково-освітніх центрів сталого розвитку;
- розвиток за державної підтримки системи освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для різних галузей економіки з питань сталого розвитку;
- розширення мережі спеціальних науково-дослідних і навчальних закладів екологічного, еколого-економічного та еколо-

го-правового спрямування; розроблення нових навчальних програм з урахуванням умов перехідного періоду, вдосконалення методики викладання екологічних дисциплін;

- забезпечення виконання міжнародних угод про доступність до екологічної інформації; залучення мас-медіа для об'єктивного висвітлення загальнодержавних, регіональних і місцевих екологічних проблем, процесу переходу на засади сталого розвитку;
- створення інформаційних видань мас-медіа для поширення відомостей з питань сталого розвитку.

Сфера науки і технологій є тією сферою, де інтелектуальний ресурс людини знаходить способи ефективнішого та невиснажливого використання наявних ресурсів, їх відтворення або заміщення, створення штучних ресурсів і впровадження їх у виробництво. Досягнення науки мають вирішальне значення для прогресу України на шляху до сталого розвитку.

Для нарощування й підвищення ефективності використання існуючого наукового потенціалу необхідно вжити з боку держави та української громадськості такі заходи:

- посилити роль і дії держави щодо реформування національної системи науки у напрямі забезпечення національних інтересів та зміцнення держави;
- сприяти розробці та впровадженню сучасних високоефективних наукоємних технологій через надання податкових пільг організаціям і підприємствам, які фінансують науково-дослідні та конструкторсько-технологічні роботи;
- здійснювати державну підтримку досліджень, пов'язаних із розробкою теоретичних основ та методології розв'язання гуманітарних проблем національного розвитку з урахуванням тенденцій і процесів у сучасному світі;

- вважати інтелектуальний ресурс одним із найважливіших у державі, забезпечити надійну законодавчу та нормативну систему його захисту;

- підтримувати наукові напрями, здатні привести до чіткішого розуміння функціонування процесів та явищ навколишнього середовища й забезпечити глибину оцінки можливостей нашої планети щодо задоволення сучасних потреб людства. Вчені повинні обґрунтувати шляхи ефективнішого використання енергії та природних ресурсів у таких галузях, як промисловість, сільське господарство і транспорт, ефективнішого відтворення ресурсів і створення штучних ресурсів, для заміни вичерпаних або важкодоступних, на основі нано- та біотехнологій;

- підтримувати наукові дослідження з оцінки наявності природних ресурсів, використання енергії, впливу різноманітних факторів на стан здоров'я, а також демографічних тенденцій разом з іншими пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки;

- розробляти актуальні програми і проекти сталого розвитку, приймати управлінські рішення на всіх рівнях з урахуванням сучасних досягнень науки;

- повний і відкритий обмін інформацією серед учених та державних і бізнесових керівників, а також членів місцевих громад;

- забезпечити питомі витрати на науку у внутрішньому валовому продукті до 4,0%.

У сфері культури важливими напрямами повинні стати:

- утвердження у світогляді українського народу загальнолюдських цінностей, особливостей ідей гуманізму та демократії з урахуванням принципів сталого розвитку;

- створення єдиного національного культурного простору і захист цього простору від негативних впливів процесів глобалізації, інтернаціоналізації та космополітизму;

- відродження багатівікової спадщини українського народу, його духовності і культури на основі притаманного йому бережливого ставлення до природи і з урахуванням принципів сталого розвитку;

- гарантування громадянам свободи творчості й доступу до національних і світових надбань як необхідної умови їх гармонійного розвитку, формування ментальності;

- сприяння формуванню екологічної культури в усіх верствах населення.

9. РЕГІОНАЛЬНА І МУНІЦИПАЛЬНА ПОЛІТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Пріоритетними напрямами регіональної політики сталого розвитку є:

- спрямування державної регуляторної політики на вирішення завдань поліпшення соціально-економічного стану регіонів;

- розроблення регіональних програм сталого розвитку;

- реалізація місцевих планів дій щодо забезпечення еколого-економічної збалансованості розвитку кожного регіону шляхом ефективної міжрегіональної господарської взаємодії;

- організація регіональних систем моніторингу за показниками збалансованого розвитку і відповідно до національної системи моніторингу;

- забезпечення органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів із завданнями сталого розвитку країни в цілому;

- упровадження механізму регіональної оцінки впливу народногосподарського комплексу на навколишнє природне середовище при плануванні розвитку та розміщенні продуктивних сил з урахуванням транскордонного перенесення забруднювачів;

- зміцнення соціально-економічних зв'язків між регіонами, сприяння ефективній реалізації заходів, передбачених міжрегіональними соціально-економічними та екологічними програмами;

— проведення класифікації регіонів України за рівнем техногенно-екологічного навантаження та розроблення системи природоохоронних заходів щодо зменшення негативних впливів на навколишнє середовище;

— удосконалення структури промислового (і загалом природно-територіального) комплексу у регіонах Донбасу, Придніпров'я та Прикарпаття;

— розвиток курортно-рекреаційної сфери і туризму у Карпатах, Причорномор'ї, Криму та північно-західній частині Українського Полісся;

— збереження етнографічної самобутності регіонів, охорона та відродження пам'яток природи, історії і культури.

Основними напрямками сталого розвитку поселень є:

- здійснення широкомасштабних заходів із соціально-економічного розвитку сільських поселень;

- подолання диспропорцій у народно-господарських структурах поселень, насамперед великих міст з надмірною концентрацією промисловості, та стагнації багатьох малих міських поселень;

- зміна стратегії містобудування у напрямі розширення обсягів спорудження комфортнішого житла, малоповерхових будинків садибного типу, розвитку малих і середніх населених пунктів. Створення сприятливого життєвого середовища з необхідною інфраструктурою соціально-побутового та культурного обслуговування населення;

- забезпечення промислового розвитку слабоурбанізованих регіонів, зокрема Полісся, зниження невиправданої техногенної перевантаженості високоурбанізованих регіонів (Донбасу, Придніпров'я);

- упорядкування і розвиток поселенських систем та агломерацій;

- обмеження екстенсивного розвитку промисловості та екологізації виробництва

субрегіональних систем розселення, зокрема, Київської, Донецької, Дніпропетровської та Харківської.

Великі міста та промислові центри мають розвиватися на основі реконструкції, модернізації, інтенсифікації та екологізації виробництва, прискорення розвитку соціальної інфраструктури, раціонального використання міських територій.

Для середніх і малих міських поселень актуальними є зміцнення промислової бази та соціально-екологічної інфраструктури. Густина їхньої мережі, наявність трудових ресурсів, близькість до сільськогосподарського виробництва, місцевої сировини, рекреаційних ресурсів зможуть сприяти їх подальшому сталому розвитку.

Особливо гостру потребу в комплексній соціально-економічній розбудові відчуває село. Великі села мають розвиватися як агропромислові поселення, малі — як фермерські, з високо механізованим рівнем виробництва. Заслужує на увагу «оживлення» занепалих сіл.

Планування та розбудова населених пунктів повинні якнайповніше відображати ідею української державності, самобутність культури, духовність і традиції українського народу, його національних меншин.

10. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Перехід до сталого розвитку може бути здійснений за умови ефективного міжнародного співробітництва та гарантування національних інтересів України.

Основними напрямками міжнародного співробітництва у забезпеченні переходу України до сталого розвитку є:

- участь України в опрацюванні глобальної, регіональних і міждержавних програм сталого розвитку й узгодження з ними національної програми цього розвитку;

- створення максимально сприятливих умов для реалізації міжнародних програм у сфері інноваційного розвитку та розбудови інформаційного суспільства;

- підвищення ефективності міжнародних програм шляхом удосконалення механізмів державного та громадського контролю за їх виконанням;

- правове та інституційне забезпечення використання механізмів фінансово-економічних розрахунків, передбачених міжнародними договорами України, з урахуванням внеску кожної з країн у глобальну збалансованість розвитку біосфери («борги за природу», вуглеводневий кредит тощо);

- інституційне забезпечення реалізації політики інтеграції до ЄС, СОТ, НАТО та інших міжрегіональних структур для розв'язання проблем сталого розвитку;

- розвиток двосторонніх програм співробітництва з прикордонними державами, зокрема в галузі охорони навколишнього середовища та запобігання транскордонному забрудненню, програми екологічної конверсії;

- підвищення ефективності міжнародної співпраці в рамках діяльності міжурядових комісій з питань торговельно-економічного співробітництва та подальше вдосконалення його механізму;

- активізація участі України у загальноєвропейських процесах — «Довкілля для Європи» та «Сталий розвиток для Європи»;

- відмова від зовнішнього фінансування нових проектів і створення виробництв, функціонування яких зумовлюватиме значні обсяги небезпечних відходів, збільшення викидів і скидів забруднювальних речовин у навколишнє природне середовище або підвищення рівня екологічного ризику;

- сприяння залученню іноземних інвестицій і технологій в екологічно «дружні» сфери виробництва — переробку відходів, енергозбереження, «безвідхідні» виробницт-

ва та виробництва замкнутого циклу, розвиток екологічно чистих технологічних циклів, а також у розвиток інформаційних технологій, комунікацій, у тому числі шляхів сполучення (насамперед транспортних коридорів), у галузі будівництва та машинобудування;

- залучення іноземних інвестицій у розвиток концесійної діяльності;

- поступове впровадження європейської системи стандартів і нормативів у сфері охорони навколишнього природного середовища та здоров'я людини;

- сприяння пріоритетному розвитку міжнародного наукового співробітництва та освітньої діяльності;

- розвиток дво- і багатостороннього співробітництва та партнерства з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів у прикордонних областях, з визначенням прав та економічної відповідальності сторін у разі заподіяння шкоди навколишньому середовищу однією з них;

- сприяння міжнародному співробітництву в неурядовому секторі.

11. ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Забезпечення переходу до сталого розвитку передбачає скоординовані дії у всіх сферах суспільного життя, відповідну переорієнтацію соціальних, екологічних та економічних інститутів держави, державне регулювання задля посилення зацікавленості громадян, юридичних осіб і соціальних груп у вирішенні завдань сталого розвитку.

Державне управління процесом переходу до сталого розвитку передбачає розроблення системи прогностичних документів, основним компонентом яких будуть зміни природно-ресурсного потенціалу навколишнього середовища та окремих екосистем у процесі господарської діяльності. Вони, разом з Концепцією переходу до сталого розвитку, мають стати основою

Національної стратегії сталого розвитку, а також державних, галузевих і регіональних програм як складових плану дій його досягнення.

Реалізація переходу до сталого розвитку неможлива без відповідного функціонування суб'єктів державного та громадського управління, які повинні забезпечити:

- Верховна Рада — прийняття законодавчих і затвердження програмних заходів щодо стратегії сталого розвитку;
- Президент — контроль діяльності законодавчої влади з реалізації стратегії сталого розвитку та забезпечення відповідального представництва України у міжнародному співтоваристві щодо питань сталого розвитку;
- Кабінет Міністрів — створення організаційних умов для здійснення заходів із забезпечення екологічної безпеки і переходу України та її регіонів до сталого розвитку;
- територіальне представництво і місцеве самоврядування — здійснення заходів, спрямованих на перехід регіонів до сталого розвитку;
- суди і прокуратура — системне узгодження елементів чинного законодавства в межах стратегічних заходів щодо сталого розвитку;
- політичні партії — забезпечення дієвої участі громадян у прийнятті органами влади рішень, орієнтованих на досягнення сталого розвитку.

Політичним та економічним умовам має відповідати система управління процесами збалансованого та екологічно доцільного використання природно-ресурсного потенціалу і збереження навколишнього середовища, що, зокрема, передбачає першочергове формування державної системи моніторингу сталого розвитку, у тому числі створення мережі моніторингу навколишнього середовища, аналіз та оцінка моніторингової інформації, моделювання і прогнозу-

вання екологічних, соціально-економічних і демографічних процесів, формування національних структур із забезпеченням участі в них авторитетних і фахових представників різних секторів суспільства: рад різних рівнів, державної служби, науки, бізнесу, основних політичних сил і громадських організацій, у програмах яких передбачені дії щодо розв'язання проблем сталого розвитку.

Необхідною передумовою впровадження інституційних перетворень при переході до сталого розвитку є:

- урахування екологічного імперативу на всіх рівнях прийняття рішень у державі;
- спрямованість політичного процесу на вирішення завдань переходу до сталого розвитку;
- розроблення ефективних методів оцінювання діяльності основних державних, політичних і громадських інституцій в аспекті переходу до сталого розвитку, які реалізують управління як на державному, так і на громадському рівнях;
- удосконалення політичної системи на підставі оцінок її діяльності щодо переходу до сталого розвитку.

Адміністративні реформи в країні мають спрямовуватися на послідовну реалізацію основних принципів переходу до сталого розвитку.

Інституційне забезпечення слід здійснювати у повному обсязі на всіх етапах переходу до сталого розвитку.

12. ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СТАЛИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ

Реалізація моделі сталого розвитку потребує застосування складної поліструктурної системи правових, економічних та інших механізмів.

Основними з них повинні бути:

I. Державно-регулюючі механізми для забезпечення сталого розвитку України, що мають реалізовуватися в усіх напрямках її

державної політики: податковому, бюджетному, фінансово-кредитному, правовому, інвестиційному, промислового, соціальному, зовнішньоекономічному, екологічному тощо.

II. Правові механізми, які втілюються в законодавчому забезпеченні трансформаційних та адаптаційних процесів економічного зростання країни на засадах сталого розвитку.

III. Фінансові механізми державного регулювання, спрямовані на:

- збалансованість бюджетних (вертикальних і горизонтальних) та зовнішньобюджетних (дохідно-витратних) відносин;
- підтримку вітчизняного виробника, реалізацію стратегічно важливих вітчизняних соціальних, екологічних й економічних програм;

- підсилення фіскально-регулюючих функцій податкової служби України з метою підвищення економічної та екологічної активності населення;

- орієнтованість фінансово-кредитної політики на підтримку й активізацію підприємницької діяльності, аграрного сектору, забезпечення рівноваги кредитного попиту та кредитних пропозицій у країні;

- підвищення інвестиційної привабливості країни.

IV. Економіко-виробничі механізми щодо нарощування економічного потенціалу держави, підвищення суспільної продуктивності праці, розвитку інноваційного комплексу, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і послуг, структурно-технологічної перебудови господарства на основі техніко-технологічної реконструкції, впровадження сучасних енерго- і ресурсозберігальних, маловідхідних технологій, розвитку виробничої, інформаційно-комунікаційної, ринкової інфраструктури тощо.

V. Соціально-економічні механізми, спрямовані на:

- підвищення зайнятості населення, передусім за рахунок створення нових робочих місць, зокрема в сільській місцевості;

- удосконалення соціально-фінансового розширення суспільства шляхом утвердження середнього класу та суттєвого збільшення його частки доходів;

- забезпечення адекватності обсягів оплати праці та її ефективності;

- результативний захист доходів населення від інфляції;

- створення ефективної системи соціального страхування, яке забезпечувало б відповідність трудового внеску кожного працівника всім видам страхових виплат, включаючи пенсії;

- реальне адресне фінансування соціального захисту незахищених верств населення.

VI. Соціальні, світоглядні, наукові й освітянські механізми переходу до сталого розвитку, які б забезпечували:

- перебудову ідеології суспільно-природних відносин на основі визнання їх паритетності;

- розвиток фундаментальних і прикладних досліджень з проблем соціально, економічно й екологічно збалансованого розвитку;

- підготовку високоосвічених спеціалістів усіх галузей знань із сучасним менталітетом, озброєних найновішими знаннями щодо досягнень науки і техніки;

- цивілізоване розв'язання проблем співіснування в Україні всіх конфесій тощо.

13. МОНІТОРИНГ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА УПРАВЛІННЯ

Моніторинг здійснюється з метою дослідження реальних змін у соціально-економічній сфері, стані навколишнього природного середовища для корегування управлінських рішень щодо забезпечення переходу країни та її регіонів до сталого розвитку.

Основними завданнями системи моніторингу сталого розвитку є:

- проведення систематичних спостережень, збирання та використання даних про ситуацію в соціально-економічній сфері та стан навколишнього природного середовища;
- створення та ведення банків даних і забезпечення інформаційного обміну;
- аналіз інформації, оцінка стану в соціально-економічній сфері та навколишньому природному середовищі і впливу на нього факторів забруднення, прогнозування змін та інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень з питань соціально-економічного розвитку, відтворення навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки;
- удосконалення нормативного, методичного і технічного забезпечення збирання, збереження, оброблення та аналізу даних;
- забезпечення достовірності інформації, що надається органам державної влади та органам місцевого самоврядування, громадським і міжнародним організаціям.

Система моніторингу організовується на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях (відповідно у межах країни, адміністративних одиниць та їх окремих територій).

Показники соціально-економічного моніторингу мають відображати: матеріальну складову добробуту, продуктивність трудових ресурсів як його джерела; забезпеченість соціального розвитку ресурсами — якість людських ресурсів, народжуваність населення, його здоров'я і зайнятість як оцінку за-

пасу його розвитку на території; захищеність життєдіяльності як оцінку її безпеки в трьох основних аспектах: політико-правовому, соціально-економічному і техно-природному; забезпеченість інтелектуальними ресурсами як потенціал наближення до еколого-економіко-соціальної сталості.

Показники екологічного стану формуються з інформації, яку отримують у процесі спостереження за такими екологічними об'єктами системи моніторингу: атмосферне повітря, поверхневі та підземні води, біотичне різноманіття, ліси, землі, поводження з відходами, фізичні фактори впливу, геологічне середовище.

З метою збирання, збереження, оброблення та аналізу даних і підготовки необхідної інформації створюються центри на загальнодержавному і регіональному рівнях, а також на рівні суб'єктів системи моніторингу, які розроблятимуть програми та координуватимуть їх виконання.

Моніторинг сталого розвитку дасть змогу здійснити:

- належне забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадських і міжнародних організацій обґрунтованою, об'єктивною і достовірною інформацією про соціально-економічний стан та стан навколишнього природного середовища на різних етапах переходу до сталого розвитку;
- забезпечення управління у соціально-економічній сфері та сфері охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування на об'єктивній інформаційній та науково обґрунтованій основі відповідно до принципів сталого розвитку.

СТРУКТУРА ПОКАЗНИКІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (ДЛЯ ОБҐРУНТУВАННЯ ЕТАПНОСТІ ПЕРЕХОДУ)

Для оцінки сталості розвитку запропоновано використання двох основних показників: якості життя людей і якості навколишнього природного середовища.

Якість життя людей визначається як відповідність природного і соціального середовищ людським потребам. У контексті сталого розвитку якість життя суспільства має в основі сталу забезпеченість зазначеної відповідності для всього людського загалу, чия життєдіяльність відбувається на відповідній території.

Оцінка якості життя в соціальному аспекті може ґрунтуватися на *індексі соціального розвитку*. Він має відображати два шари життєдіяльності: біотичний (необхідний) і соціальний (достатній), які розглядаються як у поточному, так і в перспективному періоді. До верхнього рівня показників, що формують індекс соціального розвитку, належать як необхідні: *захищеність життєдіяльності населення і забезпеченість людськими ресурсами*; як достатні — *життєвий рівень населення і забезпеченість інтелектуальними ресурсами*.

Ці чотири показники агрегуються з показників другого рівня.

Структура показника захищеності життєдіяльності населення. Агрегований показник захищеності життєдіяльності населення структурно складається з трьох макропоказників:

- *показник техноприродної безпеки* (характеризується індикаторами природної, технічної і технологічної безпеки);
- *показник соціального захисту* (включає показник зайнятості, різні соціальні виплати);

- *показник правового захисту* (залежить від криміногенної ситуації, діяльності судових органів, забезпеченості кадрами органів внутрішніх справ, судових та інших органів, а також обсягів інвестицій у правову сферу).

Структура показника забезпеченості людськими ресурсами. Агрегований показник забезпеченості людськими ресурсами структурно складається з трьох макропоказників:

- *демографічного показника* (агрегується із вихідних індикаторів, що характеризують рівні природного репродукування населення, зовнішньої міграції та демографічного навантаження);
- *показника здоров'я населення* (визначається параметрами загальної захворюваності населення, середньою тривалістю життя, показниками загальної непрацездатності і генетичного ризику для людини);
- *показника зайнятості* (структурно складається із показників явного безробіття, використання трудових ресурсів згідно з рівнем кваліфікації і коефіцієнта використання номінального фонду робочого часу).

Структура показника життєвого рівня населення. Агрегований показник життєвого рівня населення структурно складається з трьох соціальних макропоказників:

- *територіального доходу* (визначається базовими показниками, що характеризують вироблений та спожитий дохід, а також співвідношення спожитого доходу міськими та сільськими мешканцями);
- *індивідуального доходу* (залежить від базових соціометричних індикаторів, по-

в'язаних з часткою населення, яке має дохід, менший прожиткового мінімуму; співвідношенням між доходами 10 % найбагатших та 10 % найбідніших мешканців, а також величиною середньої заробітної плати);

- *забезпеченості житлом* (характеризується базовими показниками, що відображають середню забезпеченість житловою площею; часткою населення, яке не має індивідуального житла, а також забезпечене житлом нижче встановленої норми).

Структура показника забезпеченості інтелектуальними ресурсами. Інтегральний показник забезпеченості інтелектуальними ресурсами структурно складається з трьох макропоказників:

- *показник освіти* (враховує обсяг інвестицій в освіту, її середню тривалість і чисельність тих, хто навчається в усіх навчальних закладах);

- *показник розвитку науки* (залежить від індикаторів, що характеризують обсяг інвестицій у наукову сферу, чисельність науковців і результативність наукових досліджень);

- *показник розвитку культури* (визначається інвестиційною активністю у сфері культури, чисельністю працівників культури і кількісними показниками відвідуваності закладів культури).

Останні показники, в свою чергу, агрегуються з показниками третього і четвертого рівнів, які можуть уточнюватися та змінюватися, залежно від обставин, особливостей регіону і статистичної інформації.

Для оцінки *показника якості навколишнього природного середовища* використовуються агреговані показники якості атмосфери, поверхневих і підземних вод та ґрунтів.

Для характеристики якісного стану атмосфери застосовуються такі макропоказники:

- *показник хімічних (фізико-хімічних) змін (забруднення)* ;

- *показник фізичних змін (забруднення).*

Таким чином, макропоказник хімічного та фізико-хімічного забруднення формується в результаті агрегування показників забруднення:

- пилового;
- специфічними газоподібними речовинами;
- речовинами, що руйнують озоновий шар;
- парниковими газами.

Макропоказник фізичних змін в атмосфері складається з показників зміни:

- *радіаційного стану*;
- *електромагнітного стану*;
- *шумового стану*;
- *теплого стану*.

Агрегований показник якісного стану поверхневих вод структурно складається з двох макропоказників:

- *забруднення водних ресурсів*;
- *вилучення та використання водних ресурсів*.

Макропоказник забруднення водних ресурсів складається з показників:

- *забруднення хімічного та фізико-хімічного* (базові індикатори характеризують забруднення завислими речовинами, мінеральними солями, солями важких металів, штучними органічними сполуками);
- *зміни фізичного* (радіоактивного та теплового) стану;
- *забруднення мікробіологічного*.

Кількісний склад базових індикаторів, що характеризують хімічне та фізико-хімічне забруднення поверхневих вод, як і атмосфери, визначається конкретними умовами господарської діяльності в регіоні. Він має охоплювати найпоширеніші (характерні) забруднювальні речовини, що містяться в скидах стічних вод підприємств території.

Макропоказник вилучення та використання водних ресурсів визначається показниками:

- *вилучення водних ресурсів* (для цілей господарсько-питних, технічного водопостачання, зрошення);

- *коефіцієнта* зарегульованості річок.

Інтегральний показник якісного стану підземних вод структурно складається з трьох макропоказників:

- *забруднення водних ресурсів*;
- *вилучення та використання водних ресурсів*;
- *вплив на ґрунтовий покрив і рослинність*.

Макропоказник забруднення водних ресурсів складається з показників :

- *забруднення хімічного* (базові індикатори характеризують забруднення мінеральними солями, солями важких металів, органічними сполуками);
- *змін фізичного (радіоактивного) стану*;
- *забруднення мікробіологічного*.

Кількісний склад базових індикаторів, що характеризують хімічне забруднення підземних вод, також визначається конкретними умовами господарської діяльності в регіоні і повинен охоплювати найпоширеніші (характерні) забруднювальні речовини.

Макропоказник вилучення та використання водних ресурсів визначається показниками:

- *вилучення водних ресурсів* (для цілей господарсько-питних, технічного водопостачання, зрошення);
- *показника водозабезпеченості*.

Агрегований показник якісного стану ґрунтового покриву структурно складається з чотирьох макропоказників:

- *родючості ґрунтів* (визначається двома базовими показниками: безпосередньо родючістю ґрунтового покриву та вмістом гумусу);

- *забруднення ґрунтів* (залежить від базових показників, що характеризують забруднення легкокорозчинними та токсичними солями, пестицидами, нафтопродуктами);

- *пошкодження ґрунтів* (характеризується базовими показниками, які відображають ступінь розмитості ґрунтового профілю, площу, зруйновану екзогенними процесами та гірничими виробками, а також зайняту відходами і техногенними об'єктами);

- *функціонального використання території* (визначається базовими показниками, що характеризують питому вагу площ урбанізованих територій, сільськогосподарських угідь, територій, які охороняються, а також лісів та луків).

Крім того, для оцінки стану навколишнього середовища можуть бути використані показники біоти, у тому числі:

- втрата видового складу рідкісних рослин і тварин України;
- поява адвентивних видів (біологічне забруднення);
- зростання кількості видів, занесених до Червоної книги України;
- відсоток площі природоохоронних об'єктів;
- кількісна оцінка біотичного і ландшафтного різноманіття нових територій;
- запаси біотичних ресурсів.

ДОДАТОК 2

Уніфікована вимірювальна шкала для оцінок показників соціального розвитку території та якості навколишнього природного середовища

Стан	Діапазон оцінок	Ознаки прийняття управлінських рішень		
		Терміновість ухвалення рішення	Радикальність змін	Види управлінських рішень
Еталонний	1,0–0,8	Обмежень у часі прийняття рішень немає	Незначні зміни	Інформаційний періодичний контроль ситуації
Сприятливий	0,8–0,6	Час прийняття рішень контролюється	Помірні	Нормуючі рішення
Задовільний	0,6–0,4	Обмеження у часі прийняття рішень незначні	Значні	Тактичні регулюючі рішення
Загрозливий	0,4–0,2	Критичні обмеження у часі прийняття рішень	Суттєві	Планові зміни тактики і стратегічні регулюючі рішення
Критичний	0,2–0,0	Невідкладні дії з мобілізацією усіх ресурсів	Принципові (тотальні)	Планові зміни стратегії

УСТАНОВИ НАН УКРАЇНИ — РОЗРОБНИКИ ПРОЕКТУ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Проект Концепції підготовлений фахівцями інститутів проблем природокористування та екології і проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України.

У доопрацюванні проекту Концепції брали участь фахівці інститутів географії, екології Карпат, ботаніки ім. М.Г. Холодного, Ради по вивченню продуктивних сил України та інших установ НАН України.

МІЖНАРОДНІ І ВІТЧИЗНЯНІ ДОКУМЕНТИ, ПОЛОЖЕННЯ ЯКИХ ВРАХОВАНІ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПРОЕКТУ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1. Програма дій «Порядок денний на XXI століття», ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.).
2. Методические подходы к выбору стратегии устойчивого развития территории / Под ред. А.Г. Шапаря. — Днепропетровск: Институт проблем природопользования и экологии НАН Украины. — 1996. — Т. 1. — 162 с.; Т. 2. — 82 с.

3. Програма дій подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття (РІО+5)», прийнята на 11-му пленарному засіданні дев'ятнадцятої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 28 червня 1997 р.
4. Проект Концепції сталого розвитку України, розроблений під науковим керівництвом С.І. Дорогунцова та В.Я. Шевчука. — К., 1997.
5. Проект Концепції переходу України до сталого розвитку, розроблений під керівництвом Ю.І. Самойленка та С.І. Курикіна, внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України Ю.І. Самойленком, В.Б. Хазаном. — 19.12.01, реєстр № 3234-1.
6. Декларація та план виконання рішень Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (РІО+10), 26 серпня — 4 вересня 2002 р., Йоганнесбург.
7. Документи 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи» (21–23 травня 2003 р., Київ).
8. Проект Концепції переходу України до сталого розвитку, розроблений В.І. Ландиком, С.В. Семенцем, Т.М. Яхеевою. — 2004.
9. Проект Закону України «Про стратегію сталого розвитку України», розроблений Міністерством охорони навколишнього природного середовища України. — К., 2004.
10. Стратегічні напрями переходу України на засади сталого розвитку в контексті її інтеграції до Європейського співтовариства / За ред. Е.В. Собоновича. — К.: Салютис, 2005. — 44 с.